

НА ПОЧАТКУ ТВОРЧОГО ШЛЯХУ

С. Прийма, аспірант кафедри теорії держави і права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Ознаки тлумачення норм права

Правильність і обґрунтованість тлумачення норм права — обов'язкова умова ефективної реалізації права, прозорості функціонування державних і громадських інституцій та загалом дотримання законності. Саме тому тлумачення має велике значення в дослідженні права, захисті прав і свобод людини, у розробці та дотриманні правових принципів, становленні громадянського суспільства та правової, соціальної держави. Задля цього і постає питання визначення ознак тлумачення норм права. Однак, передусім, необхідно зрозуміти, що ж становить собою юридична інтерпретація.

На нашу думку, найкраще розпочинати дослідження будь-якого поняття з його значення. Отже, термін «тлумачення» (лат. *interpretatio*, фр. *interpretation*) означає роз'яснення, тлумачення; переклад¹. Під тлумаченням зазвичай розуміють будь-який пізнавальний процес, спрямований на пояснення природних та суспільних явищ. У більш вузькому значенні терміном «тлумачення» позначають пояснення знаків природної чи штучної мови².

Тепер звернемо увагу на термін «тлумачення норм права». Як зазначається у західній літературі прибічниками критичної теорії права, слово «тлумачення» є недетермінованим³. Саме тому дуже важливою уявляється проблема визначення сутності правового тлумачення, а, отже, й визначення його поняття та істотних властивостей.

¹ Крысин, Л. П. Толковый словарь иноязычных слов / Л. П. Крысин. – М., 2005. – С. 310. – (Библиотека словарей).

² Див.: Черданцев, А. Ф. Толкование советского права / А. Ф. Черданцев. – М., 1979. – С. 5.

³ Див.: Познер, Р. А. Проблемы юриспруденции / Р. А. Познер ; пер. з англ. С. Савченко. – К., 2004. – С. 242.

Відповідно до юридичного словника Блека, «тлумачення — це мистецтво чи процес знаходження та з'ясування змісту законодавчого акта, заповіту, договору чи іншого писемного документа. Знаходження та відображення правдивого значення будь-яких символів, використаних для передачі думок»¹.

В юридичній енциклопедії «тлумачення норм права» є інтелектуально-вольовою діяльністю, спрямованою на з'ясування і роз'яснення волі законодавця, що матеріалізована у нормі права, а також результати цієї діяльності².

На наш погляд, **тлумачення норм права** найдоцільніше розуміти як пізнавальну діяльність, спрямовану на відшукування й уточнення змісту норм права, яка у необхідних випадках передбачає їх роз'яснення для інших суб'єктів та ґрунтується на певних принципах.

Наведені визначення тлумачення норм права дають можливість окреслити сутнісні риси цього юридичного явища, оскільки, як відомо, за правилами формальної логіки визначення — це і є сукупність найбільш істотних рис, що характеризують відповідний предмет, явище чи процес.

Отже, можна виокремити такі **ознаки тлумачення норм права**.

1. Тлумачення — це **діяльність**. Як відомо, діяльність — це форма існування людського суспільства; прояв активності суб'єкта; має свідомий характер та включає мету, засіб, результат і сам процес³. Досить часто поряд із терміном «діяльність» використовується поняття «процес» (від лат. *processus* — просування), що визначається як послідовна зміна явищ, станів розвитку чого-небудь; сукупність послідовних дій для досягнення відповідного результату⁴. Наприклад, О. Ф. Черданцев розуміє під тлумаченням права розумовий процес чи його результат⁵, Л. В. Соцуро — внутрішній розумовий процес⁶.

Однак більш доцільним є використання терміна «діяльність», оскільки він являє собою таке явище, яке має здатність більш повно визначити природу тлумачення норм права, адже враховує і процес, і

¹ Black's Law Dictionary / by Henry Campbell Black. – St. Paul, Minn. : West Publishing Co, 1991. – 6th ed. – P. 817.

² Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 2004. – Т. 6 : Т-Я. – С. 80.

³ Краткий философский словарь / под ред. А. П. Алексеева. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М., 2002. – С. 91.

⁴ Новый энциклопедический словарь. – М., 2004. – С. 979.

⁵ Черданцев, А. Ф. Теория государства и права : учебник / А. Ф. Черданцев. – М., 2000. – С. 264.

⁶ Соцуро, Л. В. Толкование договора судом / Л. В. Соцуро. – М., 2008. – С. 10.

результат, а також мету і засоби її досягнення. Як справедливо зазначає С. С. Алексеев, тлумачення норм права — це не саме пізнання, а діяльність із встановлення змісту правового акта для його практичної реалізації¹. Таким чином, інтерпретацію необхідно визначати як діяльність, що постійно рухається в бік встановлення дійсного сенсу юридичної норми та залежить від активних дій інтерпретатора.

2. Юридична інтерпретація — це **розумова (інтелектуальна) діяльність**.

Загалом, вчені-правознавці визначають тлумачення права саме через категорію «розумовий» чи «інтелектуальний». Так, Ю. М. Тодика зазначає, що тлумачення права — це процес мислення, спрямований на з'ясування змісту норм права². І. Малинова під інтерпретацією розуміє клас розумових операцій³, а Г. Кельзен — пізнавальне з'ясування сенсу інтерпретованого об'єкта⁴.

Слід погодитися з тим, що тлумачення є творчим процесом. Коли судді зустрічаються з нечітким законодавчим актом, то вони мають напружити свою уяву та проникливість і спробувати поставити себе на місце законодавців, вони повинні зрозуміти проблему, що була перед законодавцями. Це є метод «реконструкції за допомогою уяви», винахідником якої був іще Арістотель⁵.

Отже, тлумачення є складним різновидом інтелектуальної діяльності і йому властиві загальні закономірності розумової роботи. До того ж він має власні особливості, зумовлені специфікою правової матерії, адже норми права, сформульовані у правових текстах, мають загальний характер і при цьому не завжди чітко визначені та досить часто страждають від недоліків нормотворчої техніки. Проте цим не обмежується складність у розумінні правових норм. Як відомо, право пронизане оціночними поняттями (які ще й розглядаються з боку моралі: «низькі мотиви», «розумний строк», «особлива зухвалість і винятковий цинізм» та багато інших) та спеціальною термінологією

¹ Алексеев, С. С. Общая теория права : учебник / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2008. – С. 502.

² Тодика, Ю. Способи тлумачення Конституції і законів Конституційним Судом / Ю. Тодика // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2002. – № 2 (25). – С. 52.

³ Малинова, И. П. Философия права (от метафизики к герменевтике) / И. П. Малинова. – Екатеринбург, 1995. – С. 41.

⁴ Кельзен, Г. Чисте правознавство: Проблема справедливості / Г. Кельзен ; пер. з нім. О. Мокровольського. – К., 2004. – С. 373.

⁵ Познер, Р. А. Проблемы юриспруденции / Р. А. Познер ; пер. з англ. С. Савченко. – К., 2004. – С. 267.

(«двостороння реституція», «легітимація», «франчайзинг», «віндикація», «репатріація» тощо).

Таким чином, тлумачення — це один з видів пізнання, тобто діяльності, в результаті якої відбувається перехід від незнання до знання.

3. Тлумачення норм права має **телеологічний (цільовий) характер**.

Хоча мета тлумачення права є вкрай важливим питанням, правознавці до сьогодні не досягли єдиного погляду щодо неї. Так, С. С. Алексеев визначає тлумачення норм права як спеціальне пізнання, що здійснюється з метою реалізації права¹. П. О. Недбайло метою тлумачення права бачить правильне й одноманітне розуміння правових норм і чітке та неухильне їх застосування².

На думку М. Тропера, «тлумачити» — означає визначити зміст. Разом з тим він вказує, що об'єктом тлумачення є не норма, а текст, що вивчається з метою визначення норми, яка у ньому міститься. Згідно з виразом професора Аскареллі, поза тлумаченням норма не існує, це звичайнісінький текст, який за допомогою тлумачення стає придатним до застосування нормою³.

Згідно з поглядом Ю. М. Тодики, право тлумачити норми права може бути реалізованим у таких цілях: 1) пізнавальних, щоб дізнатися, які норми діють у певній сфері суспільних відносин; 2) практичних — для розв'язання певної проблеми; 3) для роз'яснення норм права; 4) для подолання їх колізій⁴.

На думку С. В. Шевчука, метою тлумачення правових норм може бути й усунення невизначеності правових норм та їх суперечностей, і з'ясування сенсу норм і принципів та їх роз'яснення, і з'ясування наміру законодавця⁵.

Аналізуючи інтерпретацію права, не можна оминати увагою так зване правозастосовне тлумачення, адже відокремити тлумачення права від його застосування неможливо. На думку О. В. Капліної,

¹ Алексеев, С. С. Государство и право / С. С. Алексеев. – М., 1994. – С. 165–166.

² Недбайло, П. Е. Применение советских правовых норм / П. Е. Недбайло. – М., 1960. – С. 328.

³ Тропер, М. Проблема толкования и теория верховенства конституции / М. Тропер // Сравнит. конституц. обозрение. – 2005. – № 4 (55). – С. 171, 175.

⁴ Тодыка, Ю. Н. Толкование Конституции и законов Украины: теория и практика : монография / Ю. Н. Тодыка. – Харьков, 2003. – С. 45.

⁵ Шевчук, С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні / С. Шевчук. – К., 2007. – С. 217.

правозастосовне тлумачення норм права є інтелектуально-вольовою діяльністю суб'єкта, наділеного від імені держави владними повноваженнями, що здійснюється безпосередньо в процесі правозастосування в конкретній справі або з метою забезпечення правозастосовного процесу. Його особливості полягають у тому, що воно: має особливу мету — реалізацію правових розпоряджень; його результат об'єктивується в акті тлумачення; має особливу процедуру здійснення¹.

Крім того, інтерпретаційна діяльність має на меті «виявлення прогалин у чинному законодавстві та сприяє їх заповненню»². Утім, слід зазначити, що тлумачення правових норм не наділене беззаперечною властивістю заповнення прогалин у системі права. Так, Конституційний Суд України у рішенні у справі про проголошення Президентом України всеукраїнського референдуму за народною ініціативою від 15 жовтня 2008 р. № 23-рп/2008 прямо зазначає: ні Конституція, ні Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» не встановлюють часових критеріїв щодо проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою. Оскільки порядок проведення референдумів регулюється виключно законами, тому строки, протягом яких Президент має видати відповідний указ, повинні визначатися законом. Усунути цю прогалину шляхом тлумачення конституційних норм неможливо. Тобто думка багатьох скептично налаштованих щодо тлумачення норм права науковців підтверджується, що інтерпретація не є засобом, здатним вирішити будь-яку правову ситуацію³.

Питання про здатність заповнення прогалин у праві за допомогою тлумачення постає в юридичній літературі в контексті «дискреційних повноважень суду» або «судової правотворчості» і не має однозначної відповіді. Так, Р. Циппеліус зазначає, що існують різні підстави, що можуть завадити судді здійснити доповнення чи уточнення закону, адже суд у такий спосіб зазіхає на компетенцію законодавця. Проте, виходячи з того, що суд має дотримуватися не лише закону, а й права загалом, судді можуть добудовувати закони, однак лише тоді, коли

¹ Капліна, О. В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права : монографія / О. В. Капліна. – Х., 2008. – С. 22, 59–60.

² Популярна юридична енциклопедія / кол. авт.: В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський (кер.) та ін. – К., 2002. – С. 478.

³ Рішення Конституційного Суду України в справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо офіційного тлумачення положення пункту 6 частини першої статті 106 Конституції України (справа про проголошення Президентом України всеукраїнського референдуму за народною ініціативою), 15 жовтня 2008 року № 23-рп/2008, справа № 1-38/2008 // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 80. – С. 2701.

потреби реалізації права важливіші за принципи поділу влади і правопевності, які вимагають суворого дотримання законів¹.

Отже, правознавча інтерпретація мусить уникати тієї фікції, нібито будь-яка правова норма завжди допускає лише одну, «правильну» інтерпретацію. З огляду на багатозначність більшості правових норм цей ідеал може тільки наблизитися до своєї реалізації².

Тобто цілком правильним можна вважати висловлювання Р. Познера: «Коли ми запитуємо, в чому полягає мета юридичного тлумачення, з'ясовуємо, що єдиною відповіді на таке запитання не існує»³.

4. Тлумачення юридичних норм має **уточнюючий (конкретизаційний) характер**. Передусім ця ознака правотлумачення пов'язується з абстрактним і загальним характером норм права, що дозволяє їм регулювати суспільну поведінку. При реалізації права, і особливо при правозастосуванні, виникає необхідність конкретизувати певні елементи норми права. Під час інтерпретації зміст правових норм нібито втілюється у форму більш конкретних виразів, які не викликають сумніву щодо відношення вказаних норм саме до цієї ситуації.

Зазначена риса тлумачення права знайшла своє закріплення, зокрема, у вченні Г. Харта про відкриту структуру права, зміст якої полягає у тому, що при спробі регулювати певну поведінку за допомогою загальних норм існують дві перешкоди: 1) відносна необізнаність з фактами; 2) відносна невизначеність мети. Якби наш світ мав лише обмежену кількість ознак і всі вони були б нам відомі з усіма їхніми комбінаціями, то заздалегідь можна було б передбачити будь-яку можливість й очікувати на «концептуальний рай» юристів, коли певному термінові завжди надається однакове значення. Для регулювання такої поведінки законодавець формулює загальні норми і надає відповідному суб'єктові можливість моделювати правила, пристосовані до їхніх потреб⁴.

Таким чином, конкретизація виступає особливою основою, через яку абстрактна норма стає конкретною, а отже, більш зрозумілим стає її зміст у результаті тлумачення⁵. Інтерпретаційна діяльність є ніби

¹ Циппеліус, Р. Юридична методологія / Р. Циппеліус ; пер., адаптація, приклади з права України і список термінів Р. Корнута. – К., 2004. – С. 98–99.

² Кельзен, Г. Чисте правознавство. – С. 378.

³ Познер, Р. А. Проблеми юриспруденції. – С. 446.

⁴ Харт, Х. Л. А. Концепція права / Х. Л. А. Харт ; пер. з англ. Н. Комарова. – К., 1998. – С. 129–131.

⁵ Соцуро, Л. В. Неофициальное толкование норм права : учеб. пособие / Л. В. Соцуро. – М., 2000. – С. 33.

посередником між загальною нормою і життєвою ситуацією, в якій ця норма реалізується, вона дозволяє відобразити специфіку конкретних суспільних відносин, їх розвиток, не змінюючи при цьому вихідної норми¹.

5. Тлумачення має **опосередкований** характер.

Інтерпретаційна діяльність є опосередкованим пізнанням, мисленням. У процесі правотлумачення використовуються такі знання, що опосередковують з'ясування змісту норм права: 1) мови, якою сформульована норма права; 2) про систему права, зв'язки норми, що тлумачиться, з іншими нормами; 3) про генетичні зв'язки норми права; 4) про умови, обставини реалізації норм права, їх функціональні зв'язки в процесі реалізації з іншими соціальними явищами.

Як видно, не можна обмежувати опосередкованість тлумачення норм права лише його зв'язком з мовою. На це вказує й А. Барак, стверджуючи, що однією лише мовою значення законодавчої норми не обумовлюється. Слова закону — це не фортеця, яка підлягає завоюванню за допомогою словника, але оболонка живої ідеї, що змінюється разом з обставинами часу та місця².

Саме цим формам опосередкування і відповідають способи тлумачення, що визначаються як сукупність відносно відособлених прийомів і правил, за допомогою яких інтерпретатор розкриває суть норми з метою правильного й уніфікованого її розуміння та застосування³. Так, виокремлюють мовний (філологічний, граматичний, текстовий); системний (систематичний); логічний; функціональний; цільовий (телеологічний); спеціально-юридичний; історичний (політичний, історико-політичний); соціологічний; герменевтичний способи тлумачення норм права. Суттєво, що однією з важливіших вимог відшукування правильного сенсу правових норм є використання всіх способів їх тлумачення.

Проте опосередкованість правотлумачення обумовлюється не лише використанням зазначених знань і способів інтерпретації, але і тим, що правове регулювання певної ситуації нерозривно пов'язане з діяльністю інтерпретатора, оскільки не можна керуватися нормою пра-

¹ Шмелева, Г. Г. Конкретизация юридических норм в правовом регулировании / Г. Г. Шмелева. – Львов, 1988. – С. 5.

² Барак, А. Судейское усмотрение : пер. с англ. / А. Барак. – М., 1999. – С. 52–53.

³ Капліна, О. Проблеми тлумачення норм кримінально-процесуального права / О. Капліна // Актуальні проблеми тлумачення і застосування юрид. норм : зб. ст. учасн. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. П. О. Недбайла, 28–29 берез. 2008 р. – Львів, 2008. – С. 196.

ва не з'ясувавши її. Тобто інтерпретатор стає тут посередником між існуючим правовим актом і казусом, що трапився у житті суспільства. Цікавим є той факт, що слово «посередник» походить від латинського *interpres*¹. Тому Ф. Регельсбергер підкреслював, що кожен інтерпретатор має пам'ятати, що він, хоча й підкорений законові, однак є водночас і посередником (*interpres*) між законом і практичним життям².

6. Правотлумачення ґрунтується на відповідних принципах.

Термін «принцип» (від лат. *principium*) у загальнотеоретичному аспекті означає вихідне положення, першооснову, керівну ідею будь-якої теорії, науки³. З філософської точки зору під принципом розуміють первісно керівну ідею, основне правило поведінки⁴. Таким чином, принципи правотлумачення — це основні вимоги, що ставляться до нього як до діяльності з пізнання змісту норм права. Принципи інтерпретації мають відображати саме пізнавальний процес установа сенсу норм права, містити певні вимоги до цього процесу, а не до його об'єктів. Принципи правотлумачної діяльності ґрунтуються на певних ідеях, що характеризують і спрямовують її; вони фактично утворюють ідеологію тлумачення. Ця ідеологія може бути відображеною у вигляді як принципів, так і цінностей, які повинні бути реалізовані під час інтерпретації.

До принципів, що мають реалізовуватися в ході тлумачення, наприклад, можна віднести такі: справедливості, добросовісності, неупередженості, розумності, обґрунтованості та повноти застосування засобів і прийомів та ін.

Приміром, Р. Циппеліус особливо наголошує на тому, що тлумачення законів стосується проблем справедливості: у цьому разі мають намір вибрати та уточнити ті з можливих інтерпретацій, які «відповідним чином» співвідносять закон з існуючими нормами. Такий вибір здійснюється згідно з правилами розумного прийняття рішень⁵.

7. Тлумачення — суб'єктивний процес пізнання.

¹ Русско-латинский словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruslat.info/display.php?PHPSESSID=no&word=%EF%EE%F1%F0%E5%E4%ED%E8%EA&type=full&action=search>.

² Регельсбергер, Ф. Общее учение о праве : пер. с нем / Ф. Регельсбергер. – М., 1897. – С. 156.

³ Крысин, Л. П. Толковый словарь иноязычных слов / Л. П. Крысин. – М., 2005. – С. 625. – (Библиотека словарей).

⁴ Соколова, А. К. Принципы флористического права / А. К. Соколова // Проблемы законности. – 2005. – Вып. 76. – С. 78.

⁵ Циппеліус, Р. Філософія права : підручник : пер. з нім. / Р. Циппеліус. – К., 2000. – С. 145.

При розкритті цієї риси інтерпретаційної діяльності закономірним є питання: чи може тлумачення існувати поза інтерпретатором; чи може це явище «жити» саме по собі? Однозначно, що ні. Справедливою є думка П. Хеберле, який зазначає, що теорія тлумачення ставить зазвичай два питання: про завдання й цілі інтерпретації та про її методи (способи). Однак постає третє питання про учасників тлумачення. Кожен, хто займається діяльністю, яка регулюється нормою права, є загалом її інтерпретатором. У тлумаченні деяких прав ураховується те, як адресати норм самі розуміють сферу, що захищається цим правом. Наприклад, Федеральний конституційний суд Німеччини визначає сферу захисту права на свободу совісті, віросповідання та світогляду за допомогою самих церков, релігійних осередків та світоглядних груп¹.

Разом з тим слід зазначити, що тлумачення норм права здійснюється певним суб'єктом, який є носієм різних особистих якостей: індивідуальної правосвідомості, розумових здібностей, досвіду тощо. До того ж норма права відображається в мисленні різних суб'єктів, у різних умовах. Суб'єктивний характер тлумачення обумовлюється і його творчим характером, адже в процесі тлумачення досягаються нові знання, що відображають зміст норми права.

У доктрині тлумачення норм права виділяють, з одного боку, суб'єктивну й об'єктивну, а з другого — статичну і динамічну теорії. Результат інтерпретаційної діяльності безпосередньо залежить від того, прихильником яких є інтерпретатор. Так, суб'єктивна теорія виходить з того, що в основі законів лежить воля осіб, які брали участь у їх прийнятті; об'єктивна — навпаки, зображує не волю законодавця, а волю закону. Попри таку позицію не можна не зауважити, що закони є вираженням людських уявлень, а отже, зміст певної норми має встановлюватись, виходячи із загальних уявлень людей².

З другого боку, існує динамічна і статична теорії тлумачення права. При динамічному інтерпретатор прагне наблизити закон до життя, пристосовуючи та корегуючи його, тобто наголошується на залежності інтерпретаційної діяльності від інтерпретатора. Статичний, навпаки, основною цінністю правової дійсності називає стабільність права, не надаючи інтерпретаторові права змінювати правові норми³.

¹ Хеберле, П. Открытое общество толкователей конституции / П. Хеберле // Конституц. право: Восточноевроп. обозрение. – 2003. – № 1 (42). – С. 21.

² Циппеліус, Р. Юридична методологія. – С. 36.

³ Общая теория государства и права. Академический курс: в 3 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М., 2002. – Т. 2. – С. 476.

Тим не менш, суб'єктивний характер тлумачення може бути також джерелом помилок, однобічного розуміння змісту норм права. В українській правовій думці є погляд на пануючу в світі систему тлумачення правових норм як на таку, що ґрунтується загалом на інтуїції, що є вкрай негативним явищем¹.

У підсумку можна зазначити, що хоча проблеми тлумачення норм права завжди перебували у центрі уваги юридичної науки, а теорія тлумачення пройшла довгий шлях свого розвитку, проте вченими поки що не винайдена струнка загальна система рекомендацій, спрямованих на те, щоб надати суб'єктам юридичної діяльності відповідні правила, які б встановлювали критерії розуміння й аналізу норм права. Однак сподіваємося, що ознаки, схарактеризовані в цій статті, допоможуть зацікавленим особам краще зрозуміти природу правотлумачної діяльності.

---

¹ Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : в 4 т. Т. 4 : Методологія тлумачення нормативно-правових актів України / відп. ред. В. Г. Ротань. – К., 2008. – С. 4.